Lapurdum

Euskal ikerketen aldizkaria | Revue d'études basques |
Revista de estudios vascos | Basque studies review

9 | 2004
Numéro IX

Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz-ea* (1745)

Blanca Urgell

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/lapurdum/882>

DOI : 10.4000/lapurdum.882

ISSN : 1965-0655

Éditeur

IKER

Édition imprimée

Date de publication : 1 novembre 2004

Pagination : 299-310

ISBN : 2-68781-376-X

ISSN : 1273-3830

Référence électronique

Blanca Urgell, « Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz-ea* (1745) », *Lapurdum* [Linean], 9 | 2004, Sarean emana---an 01 mars 2009, kontsultatu 20 avril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/lapurdum/882> ; DOI : 10.4000/lapurdum.882

Urgell B. | IKER

Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi* *Hirukoitz*-ean (1745)

Blanca URGELL
EHU, Gasteiz

*Sarrera*¹

"Euskara" eta "XVIII. mendea" elkarrekin ezin aipatu, "Larramendi" ere aipatu gabe. Halere, nola aipatu behar den, honetan ez gaude ados. Alde batetik, latina txikitan erraz eta laster ikasteko moduko josulagun buru handiko, predikari ospetsu, Espainiako erregina-amaren aitorle, eskolastiko trebe, euskaraz eta erdaraz idazle bikain, Hegoaldeko euskal literaturaren aita, gramatikalaria egoki... dohain anitzez hornituta aurkeztu zaigu Larramendi ; diren eta izan diren euskaltzale eta euskalarietan argienetako bat.

Bestetik, ordea, edonon irakur dezakegu -oraindik ere bai, bost lekutan- hizkuntz ideia zaharkituak zituela, ez Garibaik edo Etxabek baino modernoago edo hobeak ; euskaldunentzat baino erdaldunei begira lan gehiago egin zuela, eta joera gaizto honengatik hanka-bururik gabeko etimologiez -edo txantxetakoez ; ez dakit zer den okerrago- eta gaizki eratutako neologismoz bete zuela bere hiztegia.

Zilegi bekik berriro ez azaldu beharrik izatea Mitxelenak (1983) eta Lakarrak (1985, etab.), elkarren paretsuan eta beste egile batzuen laguntza berehalakoan erakarriz (Pagola 1984, Sarasola 1986, etab.), nola deuseztatu zuten ikuspegi hori hein handi batean, Mokoroak (1935) eratutako azalpena alderdi askotatik ahula ez zenean, zuzenean okerra zela erakutsiaz, garai garbizaleegi hartako -sabindarren garaiko- gehiegikeriek sortutako eta haiexek okertutako irizpidea, alegia.

Bazeuden gutxienez beste bi oker nagusi ikuspegi hartan. Lehena, Larramendiren ahotsa isilaraztea, haren esanak irakurri gabe eta haren eginak aztertu gabe epaitzea. Bigarrena, Larramendi gure munstroa bailitzan aurkeztea, euskararen egoera bereziak nahi baino maizago sortzen omen dituen aldrebeskeria edo gehiegikeria baztergarri bezain barkagarri horietako baten edo batzuen egilea.

Lan honetan erabiliko ditut bi gai horiek -Larramendik berak eskaintzen dizkigun datuak eta Europako hizkuntz ideien historiak XVIII. mendean dioskuna- irekitzen dituzten bideetako zenbait *Hiztegi Hirukoitz*-aren ezagutzan zenbait aurrerapausu egin nahirik, eta honetan jakintzat emango dut hiztegi erraldoi hura dela Hegoaldeko (eta ziurrenik ez bakarrik Hegoaldeko) euskarak XVIII. mendean duen gordailurik handiena, bai eta *Imposible Vencido*-aren aldean Larramendiren hizkuntz ideien islarik garrantzikoena ere.

1 - Lan hau Joseba Lakarrak zuzentzen duen BFF202-03132 proiektuaren barnean egina da.

XVIII. mendean oraindik ere giza hizkuntzaren etorkiari eta haren garapenari buruzko iritzi gehienak Bibliako tradizioan oinarritzen dira. Honek esan nahi du hizkuntza Jainkoaren dohaintzat hartzen zela, Babelen kokatzen zela hizkuntz aniztasunaren jatorria eta guk "hizkuntz aldaketa" deitzen diogun horri "ustelketa" zeritzela (Bahner 1966).

Aspaldixko hasi zen Historiografia Linguistikoa ohartzen zeinen garrantzizkoa den guretzat lehenagoko hizkuntzalarien jarrera itxuraz apalegi edo lañoegi haiek ulertzen ahalegintzea -"beren lekuan jartzea", esan ohi denez-, bestela nekez ulertuko dugulako zer egin zuten edota zer egin nahi izan zuten, eta nola (Koerner 1989, Hüllen 1990).

Lan honetan erakutsi nahi nuke, hain zuzen, tradiziozko ideia haiek -ordurako jadanik zaharkituta zeuden, ez zeuden, honek ez du axola hemen- erabilgarri suertatu zitzaizkiola Larramendiri euskara normaltzeko eratu zuen egitasmoan. Bidenabar, azpimarratu nahi nuke zeinen emankorra izan daitekeen aztertzea teoria orokorrekin hizkuntza gutxituetan izaten dituzten ondorenak, baliabide eskasiak bestetan axaletik baino ukitzen ez diren gaiak sakonago -beste era batera, edonola ere- azterrarazten baitituzte eta zenbaitetan, gure gaurko autuan gertatu bezala, are ohiko mugak gaindiarazten.²

Larramendiren egitasmoan bi tradizio oso ezagun biltzen dira : hizkuntza beteginaren inguruan hausnarketa egiten duena (Eco 1994) eta etimologia *kratiloza* (Genette 1976). Biak dira *Hiztegi Hirukoitza*-ren (HH) neologiaren legamia.

1. Larramendik euskarari buruz dituen ideiak

Larramendi heziketa eskolastiko sendoko josulaguna izan genuen. Horrezaz gainera, bere liburutegiaren arabera (Altuna 1984) euskarari buruz edo Penintsulako hizkuntz historiari buruz eskuataratzen zuen guztia irakurri zuen (Garibai, Poza, Etxabe, Oihenart, Moret..., baina baita Aldrete, Mayans, Pierre de Marca...). Ez dirudi, aldiz, gehiegi axola zitzaionik gramatikan edo lexikografian bere burua janztea. Hortik, agian, bere gramatikan sumatzen dugun teorizazio lan urria, edota eredu grekolatindarri atxikiegi lan egin izana (Oyharçabal 1989, Gómez 1992). Eta hortik HH-ak hiztegigintzaren tekniken aldetik daukan itxura arkaiko xamarra, bai eta eredu bakar baten -Espainiako Erret Akademiaren *Diccionario de Autoridades*-en- ia erabateko menpekotasuna (Urgell 1999).

Orobat, ez dira berriak, hasiera batean bederen, hizkuntzari buruz eta giza hizkuntzari buruz oro har Larramendik dituen ideiak, zeren eta bere egiten baitu apologi tradizio luze-luze bat, eta horko ekarriak bere erara landuaz tradizio horren erpin bihurtzen da (Mitxelena 1959). Denok ezagutzen duguna labur bilduz, Larramendik sinesten du, aurreko guztiek bezala, euskara ama-hizkuntzetako bat dela, Babelgo nahasketaren ondoren sortutako 72 hizkuntzetatik bat, aurkintza hauetara Tubal Noeren ilobak ekarria ; Penintsulan mintzatu zen lehen hizkuntza dela, eta aspaldi hartan mintzatzeko zen bakarra, hots, Penintsula osoko antzinako hizkuntza. Eta, ama-hizkuntza izanik edo, zehatzago, Jainkoak zuzenean sortua izanik, hizkuntza betegina izan behar -"arrazoiaren hizkuntza" deritza Larramendik, Descartes buruan, nonbait, bere lehen idazkietan -, zeren eta euskarak baititu

2 - Ideia hau jadanik Swiggers 1990-n aurkitzen da ; zehazki, berak hizkuntz ukipeneko eremuak aipatzen ditu, XVIII. mendeko hizkuntz ideien mintegi gisa.

...aquellas perfecciones que en una o varias lenguas han sido admitidas de todos por perfecciones y atributos apreciables, v.g. la propiedad de las voces, la distinción y puntualidad en los modos de hablar, la cortesía y discreción, el concierto y seguridad de las reglas, la consecuencia dellas, la armonía en su dispositiva, y la riqueza y abundancia (1728 : 92).

Dena den, Larramendik bai hiztegi gintzan, bai hizkuntz ideien alorrean, bietan egin zituen ekarpen berri eta jakingarriak, hizkuntza baten lexikoaren aberastasun eta egokitasunari buruzko teoria bereziak garatu baitzituen, eta teoria horiek hitz berrigintzan eredu gisa erabili.

2. Hizkuntz normalkuntzarako oinarri teorikoak³

Mayans-ek (1737 : 347-348) euskara aurkeztu zuen erabilera faltak eta landu ez izanak usteldutako hizkuntza gisa.⁴ Larramendik nahiago du azpimarratu hizkuntza bizi eta hilen arteko aldea, eta gogoratzen du hebreerak, grekoak eta latinak, nahi bezain perfektuak izanik ere, betiko galdu dutela berriztatze gaitasuna (1745 : xxxiii). Ez, ordea, euskarak, lortu baitu bizirik irautea, Penintsulak jaso dituen inbaditzaile guztiak gorabehera :

...antes universal y estendidísima por toda España, después más ceñida, y últimamente reducida al Sagrado destos montes, en que logra una vida y salud robusta, nada expuesta a la caducidad de las demás Lenguas. (...) encastillada entre estas rocas, a pesar del tiempo y sus estragos, ha sabido mantener su alma y cuerpo vivientes en un estado tan vigoroso y fuerte, que va a remozarse y aspira a la immortalidad (1745 : xxxiii).

Ez da ustelketarik izan, beraz ; besterik gabe (eta zuhurki) atzera egin du euskarak, eta "mendi hauen babesean" jarri. Adierazpen honek ez du esan nahi Larramendik ukatzen zuenik maileguez euskaraz duten garrantzia. Alderantziz, zentzuzko bereizketa bat ezarri zuen erdarakada (*hitzunea*, Ubillosek *HH*-tik atera zuen terminologian) eta etxekotutako maileguen artean (1745 : xlvii-xlviii), eta zehaztu zuen etxekotuak euskararen arauen arabera bihurtu direla, hizkuntza aberastuz aldatu gabe (1745 : eskaintza, or. gabe). Latinari dagokionez, uste zuen maileguak bi norabideetan joan direla eta, zehazkiago, eguneroko hizkuntzaren hitzak eta gauza arrunten izenak, horiek denak euskarak eman dizkiola latinari (1745 : xvii-xix). Baina, gainerakoan, hizkuntzaren bizitzaz diharduenean gai hau saihestu ohi du. Onartu, onartzen du denboraren iragateak eta hiztunen axolabekeriak hitz asko galarazi dituztela (1745 : x-xi).

Hegoaldeko euskaldunek gaztelaniarekiko daukaten kultur menpekotasuna aitorturik (1745 : xliii), Larramendik erabakitzen du euskarak egin behar duela latinak grekoarekin edo gaztelaniak latinarekin egin zuten bezala, hau da, haren

3 - Hurrengo guztian, salbuespenak salbuespen, Larramendiren adierazpenen erreferentziak ematera mugatuko naiz, oso-oso argiak izaten dira eta ; ikusi ahaliko denez, gai bera eta ia-ia argudiaketa bera *HH*-aren hitzaurreko atal bat baino gehiagotan agertzen dira, testuinguru ezberdinetan eta, are garrantzizkoago, zati apologetiko eta lexikografikoetan errepikatuta : bi arloak elkarrekin oso lotuta zeudelako beste froga bat, zalantzarik gabe. Halaber, gehienetan ez ditut aipatuko garaiko beste egile batzuekin (guztiz espainiarrekin) dituen iritzi kidetasun eta batetortzeak, gure helburuetatik at geratzen den azterketa xeheago bat merezi dute eta.

4 - Mayansek uste hori bermatzeko erabiltzen duen testua (Landuchio 1562) ez da erabil zezakeen erakusgarriarik onena, jakina, jadanik Tovarrek argitu zuen bezala (1980 :80-81). Tovarrek, horrekin batera, Mayansen argitasun handiagoa ere azpimarratzen du, Larramendik baino hobeto ulertzen baitu Penintsulako hizkuntzen bilakabide historikoa. Halere, gogoratu behar da (Lakarra 1985-ekin bat etorririk) Tovarrek euskarari buruzko hausnarketan historia progresibista bat aurkeztu duela, eta ikuspegi honen barruan ez dagoela ulertzerik Larramendiren ezinegona, euskara normaltzeko asmoa izanik, ikusten duenean zeinen lekukotasun eskasa -erdarak bortizki kutsatutako hizkera batekoa- erabiltzen duen Mayansek.

parean jarri behar dela. Ia hoge urteko lana izango zenerako lehen hurbilketa tolesgabe xamar honetan, gaztelaniazko hiztegi osoena hautatzen du eta bertako sarrera guzti-guztietarako euskal ordainak aurkitzen jarri nahi du. Alabaina, berehala ohartzen da lana erraldoia dela, eta are "eramangaitza", ez hiztegi gintza tradiziozko, ez ia libururik ez duen eta eskolan erabiltzen ere ez den hizkuntza batean. "Para salir con ese intento, lo segundo a que me dediqué fue a aprender el bascuence..." (1745 : lii). Ideia honetan bat dator, esate baterako, Schottelius alemanarekin (Seiffert 1990), eta ideia horren lehen fruitua bere gramatika izango da, non berariaz uzten duen hiztegiarako "izenen eraketa" deritzana eta antzerako gaiak (1729 : 268).

Feijoo-ren aburuz (1726 : 216-221), hizkuntzaren aberastasuna frogatzeko aintzat hartzekoak izan ohi diren hiru ezaugarrietan -oparotasuna (*copia*), egokitasuna (*propriedad*) eta harmonia-, *copia* bakarrik (hitz ugari izatea) dugu neurbide ziur eta esanguratsu. Feijoo-ren murriztapen hau oso gogorra da euskara bezala gutxi landu izan diren hizkuntzetarako ; honegatik Larramendik, euskara txiroa dela aitorturik (1745 : ix), nahiago du aberastasun mota bi bereizi :⁵

...qué riqueza y copia es la más apreciable en una Lengua ? Es en dos maneras la riqueza de las Lenguas, y quiero explicarme con términos de Escuela : una es la riqueza formal, y per se ; otra es material, y *per accidens*. La riqueza formal consiste en la variedad de preceptos, en la seguridad de las reglas, en la hermosura y armonía de la Syntaxis, y en otros atributos que son efectos de la idea, de la inventiva, de la comprensión del Inventor de las Lenguas. (...)

La riqueza material y *per accidens* de una Lengua, consiste en la multitud de vocablos sueltos, sean synónimos o no lo sean (1728 : 117-119 ; 1745 : ix-x).

Bai euskararen aberastasunaz hitz egitean, baita hiztegia nola egin zuen azaltzerakoan (1745 : ix y xlv-li), bietan Larramendik hitz arruntak eta hitz "fakultatiboak" -Zientzia, Arte eta Fakultateetakoak- bereizten ditu. Hitz arruntak direla eta, uste du gaurko euskararen formazko aberastasunak (hots, baliabideetan aberatsa izateak) erakusten duen bezain aberatsa izan zela gure hizkuntza jatorriz baita materialen ere (1745 : x), baina jatorrizko *copia* hura egun euskalkietan sakabanatuta dagoela (1745 : xii, xlv eta lii).

Hitz fakultatiboak dagokienez, euskarak, beste edozein hizkuntzak bezalaxe, eguneratu beharra dauka, eta honetarako aukeran maileguak onar ditzake, zein berezko ordainak sortu (1728 : 123 ; 1745 : xl eta xxxiii). Larramendik bigarrena hobesten du, Ciceronen bidetik (1745 : xi). Gogora dezagun, bidenabar, garai horretan ari zirela deskubritzen hizkuntza askoren mekanismo morfologikoak (cf. Schottelius ; Jones 1991), eta horrek sortzen duen mirespenaren ildotik berez sortu zela "sortzaile" dei dezakegun lexikografia bat, hiztegi gilearen hizkuntz gaitasuna gehiago islatzen baitu, hizkuntzaren benetako egoera -iraganekoa edo egunekoabaino (Lakarra 1995). Hitz berriak behar izatea eta hizkuntzaren ahalmen sortzaileaz ohartzea, bi alderdiek dute eraginik Larramendiren egitasmoan.

Alabaina, ordainak ezin dira nolanahi sortu, hizkuntzaren legeen arabera baizik : Larramendi biziki kezkatzen duen gaia dugu hau (1745 : x, adib.). Honegatik, gorde nahi luke egingo dituen hitz berrietan ondare zaharreko hitzetan aurkitzen duen *egokitasun* berezi hori, hots, motibatuak izatea nahi du, ez arbitrarioak ; hau dela

5 - Logika tradizionalarena da materia eta formaren arteko bereizkuntza perpausean. Jadanik seinalatu da (Lázaro Carreter 1985 [1949], Brea Claramonte 1985, Lakarra 1993) bereizkuntza hori lexikoari aplikatzea berrikuntza bat dela. Iruzingile batzuek diotena diotela, ohar bedi Larramendik urte batzuk kentzen dizkiola Armestori, nahiz horiek 1745eko bertsioa bakarrik ezagutu.

eta, oso esanguratsua da bi aldiz aipatzea Platonen *Cratilo*-a, lehenik euskararen perfektzioak aipatzerakoan (1745 : ii) eta bigarrenik hiztegiko hitzak nolakoak izango diren azaltzerakoan ; bigarren honetan, gainera, aipua euskarara itzultzen du, "denek uler dezaten" (1745 : l).

Labur bilduz, Larramendik hiru aldiko lana egin zuen : bilketa, analisisa eta hitz sorkuntza. Edo, bere hitzetan esanda, lehenik bilatzen ditu

...voces simples oportunas que explican sus objetos simplemente, o compuestas que declaran su naturaleza y propiedades, y passo luego a formar los nombres facultativos que explican naturalmente sus objetos, en el sentido del mismo Platón (*loc. cit.*).

Larramendiren sistema ulertzeko gakoa honetan datza, alegia, "euskal hitza" bere ustetan zer zen mugatzean, hiztegian sartzeko modukotzat zer hartzen zuen erabakitzerakoan. Apologiatik bi ideia berreskuratu behar ditugu hori jakiteko : euskarak bere hartan iraun duela Babeldik hona, eta euskal hitzen ezaugarriak aipagarriena adierazten duten horrekiko berezko lotura -lotura naturala- gordetzea dela. Lehenengo ideiarekin kariaz, erabakitzen du euskalki eta garai guztietako hitzak bildu behar dituela ; bigarrenetik, neologismoak egiteko bidea lortzen du. Hortaz, euskal hitzak izango dira antzina izan zirenak, gaur egun direnak (zein-nahi euskalkitakoak) eta hizkuntzaren legeen arabera sortutakoak. Halere, zehazten du azken hauei ere ezin zaiela adiera hertsian "berri" deitu :

Son nuevas, pero no *ad placitum*, ni a mi solo placer y regalado gusto, sino naturalísimas al significado de las voces simples de que se componen, cuya análisis está descubriendo su oportunidad. Son nuevas, no para el Bascuence, sino para el Bascongado, que no ha querido, o no ha podido descubrir, ni registrar los tesoros que encierra su fecundísima Lengua (1745 : xlix).

3. Hitzberrigintza

Oinarri teoriko horien gainean eraiki zuen Larramendik bere hiztegia, gutxi gorabehera 43.000 gatzelaniazko sarrera dituen lan erraldoi bat, 87.000 bat euskal testu-hitz biltzen dituen, agian 40.000 bat lema ezberdin (Sarasola 1997, Urgell 2000).

HH-aren lexikoaren %80 inguru lehen lekukotasunak dira.⁶ Artean hitz herrikoiak lehen lekukotasunak ere egon arren (%14, gutxienez),⁷ aipagarria da eta nabaria lehen lekukotasun gehienak eratorriak (%50)⁸ edota elkartuak (%22)⁹ direla, eta bi multzoetan tiau bereko hitz asko eta asko daudela. Zenbaki horiek aski eta sobera dira, inondik ere, Zgusta-k (1989) "standard-creating dictionary" deritzanaren kasu bereziki argi baten aurrean gaudela erabakitzeke.¹⁰

Aurreko atalean iruzkindu ditugun teoriak hala iragartzen zuten. Teoria eta praktika elkarrekin doaz Larramendiren egitasmoan, ondokoan erakusten saiatuko naizen bezala.

6 - Erabiltzen dudak laginean (H)A hasierako euskal hitz guztiak sartuta daude : 4.867 lema, orotara. Zehaztasun gehiegirik gabe zenbatuz, eta gehienbat aldaerekin eskuzabal jokatu, ateratzen zait 1745 baino lehen lekukotutako hitzak 1.037 direla. Xehetasun gehiagotarako, ikus Urgell 2000.

7 - Orotara 532 hitz, adiera edo esapide bermatu ahal izan ditut, gero lehen lekukotasun ahozkoiei esker eskuarki, baina lana ez dago amaituta, argitaratzen den ia hiztegi dialektal bakoitzak berrespenen bat ematen du eta. Kontuan har bedi, gainera, pentsatzekoa dela *HH*-an ahozkoetik hartutako hapax bat baino gehiago egongo dela.

8 - 2.435 eratorri gure laginean ; horietatik 2.199 (%90) lehen lekukotasunak.

9 - Laginean 1.070 hitz elkartu daude, eta horietatik 968 (%90) lehen lekukotasunak dira.

10 - Eta egile horrek egozten dien data (gutxi gorabehera I. Mundu Gerratik aurrera) baino askoz lehenagokoa. Kontuan har bedi Zgusta batez ere Afrikako eta antzeko hizkuntzen garapenaz ari dela.

3.1. Galdeketa eta hustuketa

Antzinako *copia* euskalkietan sakabanatuta baldin badago, euskal lexikoa osatu nahi duenak ezinbestean hiltunen ezpainetatik eta dauden liburuetatik bildu beharra dauka. Frogatuta dago Larramendik galdeketa zabalak egin zituela : hartarako erabili zuen metodoaren deskribapen xehe-xehe eta oso interesgarri bat egin zuen (1745 : lii-liii).¹¹ Frogatuta dago, halaber, hiztegirako bildu eta hustu zituela aurreko liburu ia guztiak, bai eta eskura izan zituen hiztegiak ere. 1. adibidean hiztegi sarrerara bitako euskal hitzen jatorria -euskalkia edo testua- jasotzen dut, esate baterako :

- (1) Clavo, *iltzea* [G], *ultzea* [B], *itzea* [L]

Espuma, *aparra* [G], *bitsa* [B], *pitsa* [G], *abuina* [Ax], *haguna* [Leiz]

Bidenabar, azpimarratzekoa da bere ustetan euskarak dituen hiru euskalki nagusietako ordainak ahalik sarrera gehienetan emateko ahalegina ; horrekin bateratsu, errepara diezaiozun G-B-L ordena finko xamarrari, sarreretan euskal ordainak antolatzeke Larramendik baliatzen dituen irizpideetako bat baita, bai HH-an (2a), baita *Eranskin*-ean ere (2b) :

- (2) a. (En ningún) lugar, *iñon ere*, *iñon bere*, *nihon ere*

(Es a) saber, conviene a saber, *esan nai det*, *gura dot*, *erran nai du*

Mariposa, *inguma* [G], *chiqueta* [G?], *chirita* [G?], *micheletea* [B], *ulifarfalla* [Ax]

- b. Costumbre, *ecandua* [RS], *aztura* [Ax]

Cebo, *peita* [G?], *beita* [Ax]

3.2. Antzinako euskararen aztarnak

Euskara beti bat izan baldin bada, egun ahaztuta dauden hitzek han-hemen utzitako aztarnak ere bildu beharko dira, bilketa honetatik lortutako emaitzak euskal hiztegiaren eskubide osoz (ez arkaismo gisa) jaso ahal izateko. Honetan Larramendik hiru iturritara jotzen du : (1) Toponimia-Antroponimietara, (2) beste hizkuntzek mailegu gisa gorde dituzten euskal hitzetara eta (3) euskal hitzen euren azterketara.

3.2.1. Toponimia eta Antroponimia

Aspalditik Toponimia zen euskara Penintsulan lehena eta orokorra izan zela frogatzeko erabiltzen ziren argudioetan landuenetako bat ; berez bezala dator, hortaz, Larramendik bertan bilatzea antzinako hizkuntzaren aztarnak. Toponimo eta antroponimoak biltzen eta aztertzen ditu, beraz, eta lan horren ondorioz (3a) HH-an berrerabiltzen ditu, edota (3b) adiera hertsian "neologismo" deitu behar ditugun hitzen oinarri bilakatzen :

- (3a) *Arruti* deitura (1566, ap. ApV90) > *arro* + *-ti* > *arruti* "arrogante".

Arrokia deitura (1340, ap. ApV92) > *arro* "esponjoso" + *-ki* > *arrokia* "esponja".

11 - Ohar bedi, bide batez, Feijoo baino zertxobait lehenagoko garai batez ari garela, Feijoo hartzen baita Espainian dialektologi galdeketen aitatatzat.

(3b) *arrutiro* "arrogantemente", *arrutitu* "jactarse".

arrokarri "piedra pómez" (2. osagaia *arri* "piedra" delarik), *arrokitu* "esponjar".

Toponimiaren garrantziaz jabetzeko hona hemen A letran bildu ditudan Gipuzkoako herrien izenak (toponimia txikia ere ageri da, ordea), beren azalpen batzuetan oso xelebreekin :

(3c) *ABALZIZKETA* "Melodrama, diálogo en música, *abalcizqueta*, *otseztizqueta*".

ADUNA "Trigo nuevo, *aduna*".

AMEZKETA "Carvallar, *amezqueta*, *amezaga*". "Quexigal, *amezqueta*, *ameztia*".

ARRASATE "Demolición, *arrasatea*, *barraia dura*, *deseigoa*, *deseguindea*, *lurreratzea*".

ASTIGARRAGA "Arboleda de ellos [tilos], *astigarra ga*, *astigardia*".

Baita Bizkaiko herri zenbait ere, batere nekerik gabe bilduak :

(3d) *GETXO* : "Humillo, *quecho*, *guechoa*".

LARRABEZUA : "Pasturage, *larre guciaquicoa*, *larrabezua*".

MAÑARIA : "Mañero, el que tiene maña, *mañeru*, *mañaria*".

MARKINA : "Margen, esta voz y la Latina *margo*, *marginis*, son de el Bascuence *marguina*, *marquina*, que significa lo mismo (...). *Marguina*, *ertza*, *bazterra*". Cf. "Margenar, marginar, *marguindu*, *marquindu*, *ertzatu*, *baztertu*". "Marginal, *marguinarra*, *marquindarra*, *ertzecoa*, *bazterreco*".

OROZKO : "Público, *otsandequia*, *ochandiquia*, *aguerria*, *aguiria*, *jaquiña*, *orozcoa*". "(Muger) pública, *emacume orozcoa*".

Baina toponimoak zatitu ere zatitu daitezke, erroez, atzizkiez eta elkarbideez informazioa eman dezaten. Adibide egoki bat izan daiteke -*di* atzizkiaz eratorritako hitzen *HH*-ko ugaritasun nabarmena, nahiz atzizki hori euskara historikoan ia antzua izan, baina Toponimian eta Antroponimian maiz aurkitzen zuena :¹²

(4) *aga di* "palazón" (*aga* "palo"-tik sortua), *andredi* "mugeriego, conjunto de mujeres" (*andre* "mujer"-tik), *arraundi* "palamenta, conjunto de remos" (*arraun* "remo"-tik), etab.

3.2.2. Beste hizkuntzetako euskal maileguak

Bestela epaitu badira ere, Larramendiren etimologiak ez dira euskararen aldeko *tour de force* gutxi-asko zoro bat ; ez bakarrik behintzat, ez eta gutxiagorik ere. Eredu honetan ere lanean dabil antzinako formen bila : bere ustetan, euskararekin harremanetan izan diren hizkuntzek gorde dituzte antzinako forma galdu horietatik batzuk, guztiz gaztelaniak, baina baita latinak, grekoak, etab. Hortaz, etimologiek ere elikatzen dute hiztegia, (5a) etxekotutako mailegu zenbaitez "jabetzeko", (5b) berriak gehitzeko eta (5c) haietatik ateratako erro-atzizkiekin neologismoak egiteko bidea emanez :

12 - Ezaguna da, ordea, ez zela bera izan horretan aritutako bakarra, ez lehena : Ziburuko Etxeberriek eta Harrietek ere gutxienez baliatu zuten toponimiatik kanpora.

- (5a) *abere* “animal” [1562] : “Aberes, hazienda, riquezas, viene de el bascuence *abere*, ganado, y antiguamente las riquezas eran en ganados, y por esso a los ricos llamamos *abersac*, como el latín *pecuniosos* de *pecus*”.

adobatu “remendar” [1562] : “Adobar, es voz puramente bascongada, de *adoba*, *adobatu*, remendar, y este verbo de *oba*, *obatu*, *obe*, *obetu*, mejorar, y es lo que se procura remendando”.

- (5b) *abollatu* “abollar” : “Viene de el Bascuence *bollá*, que significa el batán que tunde y golpea los paños ; o de *boillá*, redondo”.

agasajo “agasajo”, *agasajatu* “agasajar” : “Agasajar, de *agasajo*, y esta voz de el antiguo castellano *gasajo*, cuyo origen puede ser de el bascuence *guizagajo*, hombre digno de lástima ; y esta expresión, con que recibimos a los que llegan maltratados de el camino...”.

- (5c) *abollantza* “abolladura”, *abollari* eta *abollatzalle* “abollador”, *abollatze* “abolladura”. *agasajatzalle* “agasajador”, *agasajatzalle* “agasajo”.

Etimoa ere -baita euskaratik datozen gaztelaniazko hitzak eurak ere berranalizatuak dira. Adibidez, (6a) euskaraz ere emankor den gaztelaniazko *-dura* atzizkiak jabetzen da ; eta (6b) elkartu-eratorrien lehen osagaiaren bukaerako *o > a* aldaketaz ohartzen da, nahiz ordurako fosildurik egon, eta berrezartzen du neologismoetan (ez beti testuinguru egokietan, eta honek salatzen du bestek baino argiago, jakina) :

- (6a) “Alzadura, es voz puramente bascongada, *altzadura*”. “Asmadura, es voz enteramente bascongada, y viene de *asmatu*, asmar”. *algaindura* “costura”, *arrascadura* “rascadura”, *arregura* “regadío, regadura”, *atzekidura* “raboseada, raboseadura”.

- (6b) “Zulaque, betún para embetunar los caños, arcaduces, es voz bascongada *zulaquea* (...) de *zuloa*, agujero, y *guea*, posposición que significa *sin* o negación, que en composición es también *quea*”. *ardabeltz* “tintillo” (*ardo* “vino” + *beltz* “negro”), baina *ardo* < **ardano*, *ardan*-elkartu-eratorrietan : cf. *ardandegi* “taberna” (1643) o *ardantza* “viña” (1164).

3.2.3. Euskal hitzen azterketa

Bildu ahal izan zituen hitz anitz ere -zaharrak zein berriak, orokorrak zein euskalkietakoak- analizatu zituen Larramendik. Zoritxarrez, gehientsuenetan ez ditu bere ondorioak agerian jartzen, eta honegatik zatika baino ez ditugu ezagutzen oraingoz ; halere, badirudi Larramendik egindako lan horrek ez duela parerik (emaitzen kopuruan, behinik behin) aurreko euskal gramatikagile edo hiztegiekileek egin zuten lanetan. Ikus ditzagun alderdirik nabarienetako batzuk :

1) Atzizki asko isolatzea lortu zuen.¹³ Ondorioz, *HH*-ko eratorpen neologikoa oso ñabarra da, askotarikoa, baliokidetzat (zuzen edo oker) hartzen dituen atzizkiak aldizkatzen baititu maiz, hizkera batekoak edo bestekoak diren begiratu gabe :

- (7) Assegurador, *segurutzailea*, *segurugullea* (*seguru(tu)* + *-tzaile*, + *gile*).
Mañoso, *maña tsua*, *mañaduna*, *mañatia* (*maña* + *-tsu*, + *-dun*, + *-ti*).

13 - Gure laginean Larramendik 72 atzizki ezberdin ditu, eta Urtek 52, esate baterako (Urgell 2000). Esan gabe doa denak ez direla emankorrak ; halere, zenbakiok *HH*-ko aberastasunaren erakusgarri onak dira.

2) Elkartu-eratorrien morfema-mugan gertatzen diren (edo gertatzen ziren) hots-aldaketa mordoxka batez jabetu zen. Gai honetan, batzuetan asmatu egin zuen, asmatu ere, baina interpretazio txarrak ere ez dira gutxi : ikus *ardabeltza* (6b)-n, esaterako. Interpretazio txar horiexek dira, antza denez, Larramendiren hitz berri askori itxura xeblebre hori eman dietenak. Halaber, lotu beharko genituzke atzizki batzuen alomorfo ezezagunak ugari agertzearekin ere :

- (8) *-gintza* atzizkiaren *-intza* alomorfo ezezaguna : *argintza* "cantería" (s. XVII ; *argin* "cantero" + *-gintza*) vs. *astelaintza* "semanería" (*astelari* "semanero" + *-intza*).
-era atzizkiaren *-dera* eta *-tera* alomorfo ezezagunak : *akabera* "conclusión" (1713 ; *akaba(tu)* "acabar" + *-era*) vs. *alargundera* "viudedad" (*alargun* "viudo" + *-dera*), *aurtera* "niñez" (*aur* "niño" + *-tera*).

bai eta testuinguru eta alomorfoaren artean egoten den erlazioaren galerarekin beste batzuetan :

- (9) *-gin* atzizkiaren *-kin* alomorfoa herskari edo txistukariaren ondoan agertzen da : *altzairugin* "(fabricador de) acero" (*altzairu* "acero"), *ameskin* "soñador" (*amets* "sueño") vs. *aizekin* "abanico" (*aize* "aire"), *asgin* "festejo" (*ats* "respiración").

3.3. Neologismo kratilozaleak

Behin datuak bildu eta analizatu ondoren, neologismoak egiterakoan agertzen zaigu *kratilisismoa* ez teoria gisa, arau praktikoa gisa baizik.¹⁴

Euskararen ezaugarrietako bat hitzak motibatuak izatea baldin bada, eta hitzak aztertuz deskubritu baldin baditugu arautzen dituzten mekanismoak, orduan egingo ditugun hitz berriak ez dira nolanahikoak izango : hizkuntzaren legeak eraketaren aldetik ez ezik, filosofikoki ere errespetatuko dituztenak izango dira. Alde honetatik, oso argigarri suertatzen da XVII. mendeko Covarrubias gaztelaniazko hiztegiaren definizioa, atzekoz aurrera jartzea aski baita neologismo kratilozale bat nola eratzen den ulertzeko : "En la etimología de cada vocablo está encerrado el ser de la cosa, sus cualidades, su uso, su materia, su forma, y *de algunas della* toma nombre" (s.v. *etimología*, ap. Seco 1987 : 114 ; etzana nirea).

Erorpena *berez* dugu kratilozalea ; elkarbidean aurkituko ditugu, beraz, adibiderik borobilenak. Larramendik hitz berriaren osagaiak aukeratzeko -Covarrubias-en harako *algunas della* hori- erabiltzen duen iturria maiz da (10a) *HH*-an jasotzen duen gaztelaniazko definizio edo bereizgarri laburra, edota (10b) *DAut*-eko definizioa, edo (10c) bertako etimologia ; bide batez, honek erakusten digu Akademiaren hiztegia eredu lexikografikoaz gehixeago ere izan zela Larramendirentzat :

- (10a) *abrebasle* "quatrero, ladrón de bestias" (*abre* "bestia" + *ebasle* "ladrón")
aderna "pitón, cuerno que empieza a salir" (*adar* "cuerno" + *erne* "brotar").
 (10b) *arrautsi bedar* "salsafrás, salsifrás, yerva" < *DAut* "...se les dió este nombre (...) por la virtud que tienen de deshacer y quebrantar la piedra que suele formarse en los riñones" (*arri* "piedra" + *autsi* "romper" + *bedar* "hierba").

14 - Halere, azpimarratu behar dugu Larramendiren etimologiak ere askotan hertsiki kratilozaleak direla ; cf., adibidez : "Arda, animalejo conocido, vivísimo, ligerísimo : viene de el Bascuence, o de *ari da*, sincopado en *arda*, y significa, siempre se mueve y anda ; o de *arin da*, que significa que es muy ligero" edo "Alcalde, puede venir con toda propiedad de el Bascuence *alcatea*, que significa poder de cadena, de *al*, *alá*, poder, y *catea*, cadena".

auntzorein "tragelafu" < *DAut*, s.v. *tragelapho* : "Animal que es de naturaleza media entre ciervo y cabra, porque resulta por generación de los dos" (*auntz* "cabra" + *orein* "ciervo").

- (10c) *arlatx* "vinagre" < *DAut* "Es compuesto de las dos voces, Vino y Agrio" (*ardo* "vino" + *latz* "agrio").

atzbelar "escabiosa, yerba" < *DAut* "El zumo que se saca de ella es mui saludable contra la sarna y roña, de donde parece tomó el nombre del Latino *Scabies*, que significa la Sarna" (*atz* "sarna" + *belar* "hierba").

Halaber, (11a) gaztelaniazko hitzaren kalko zuzena egitera ere jotzen du batzuetan, edo (11b) latinezkoaren, edo (11c) are grekozkoaren kalkora, noiz eta hizkuntza hauetan dagoeneko erreferente kratilozale bat aurkitzen duen, hau da, elkartu bat edo sintagma baliokide bat :

- (11a) *akirin* "cabrón castrado" (*aker* "cabrón" + *irin(du)* "castrado").

argi iges "lucífugo" (*argi* "luz" + *iges* "huyendo").

arraianre "pexemuller" (*arrai* "pez" + *anre* "mujer").

arriolio "petróleo" (*arri* "piedra" + *olio* "aceite").

- (11b) *abarte* "claro en la Arquitectura" < lat. *intercolumnium* (*abe* "columna" + *arte* "entre").

arakaro "encarnadura" < lat. *carnis temperies* (*aragi* "carne" + *aro* "sazón").

arbazkatu "encarnizarse" < lat. *carnes vorare* (*aragi* "carne" + *bazkatu* = *vorare*).

- (11c) *aldizenda* "metonymia" < *DAut* "Es voz Griega, que vale Mudanza de nombre" (*alda(tu)* "mudar" + *izen* "nombre" + *-da* atzizki izengilea, *-te-ren* aldaera *HH-an*) ; *astorro* "onocrótalo, ave" < *DAut* "Su grito o graznido es semejante al rebuzno del asno, y por esso le llamaron *Onocrótalo* en Griego, de *ones*, asno, y *crota los*, grito o ruido" (*asto* "asno" + *orro* "grito").

4. Azken hitzak

Larramendi bat dator garai hartako beste egile batzuekin bere hizkuntza denboraz kanpokotzat -hiztunek egiten duten erabilera xumetik atetiko edo goragokotzat-hartzean, betiereko arauak dituen berezko esentzia edo (Orixek esango lukeenez-edo) goi-isurizko zerizantzatzat ; eta, beste askok bezala, ondorioztatzen du hizkuntzaren azterketak ezinbestean argitu beharko dituela funtsezko arau horiek. Bat dator, halaber, intuizio horren ahalmen sortzaileaz ohartzen direnekin eta, euskara kultur hizkuntza bihurtzea izanik hausnarketa hauen guztien xedea, buru-belarri sartzen da euskararen deskribapen gramatikala egiteko eta haren sorbideak argitzeko lan nekagarri eta arazotsuan : *ezina* omen zen lan horretan.

Nabari diren baina ziurrenik espero behar genituen batetortze hauezaz gainera, Larramendiren egitasmoak badu gutxienez osagarri bat besteetatik zeharo ezberdin bilakarazten duena, dakidalarik : bere hizkuntza diglosi egoera larri batean dagoela argi izatea, alfabetatua egotea eta gaztelaniaz jakitea, biak bat izatea.

Ikuspegi honetatik ez dago neologismoak sortzera mugatzerik, nahiz hori ere oso beharrezkoa dela jakin ; Larramendik neologia argudiaketa sendo batez lagundu beharra ikusi zuen, euskaldunak gonbidatu behar baitzituen, lehenik, beren

hizkuntzan alfabetatzera (gramatikaren bitartez) eta, bigarrenik, hizkuntza erabiltzera arlo guztietan (hiztegiaren laguntzarekin).

Argudiaketa horren alderdirik esanguratsuenetako bat da hemen aurkeztu dudana : tradiziozko etimologia, analisi morfofonologikoaren hasikin zenbait eta hitz eraketa, hirurak biltzen dituen, oraintsu arte euskararen apologia hustzat hartu ohi ziren arren, beren arteko lotura teorikoa ikusi gabe.

Bibliografia

- Altuna, Patxi, 1984, "La auténtica biblioteca de Larramendi", *Muga* 28, 66-81.
- ApV = Michelena 1955.
- Bahner, Werner. 1966. *La lingüística española del siglo de oro. Aportaciones a la conciencia lingüística en la España de los siglos XVI y XVII*. Jesús Munárriz Peralta-ren gazt. itzulpena, egileak gainbegiratu eta eguneratu. Madril : Ciencia Nueva.
- Brea Claramonte, Manuel, 1985, "Prólogo", in Lázaro Carreter 1985, 7-34.
- Eco, Umberto, 1994 [1993], *La búsqueda de la lengua perfecta*, María Pons-en gazt. itzulpena. Bartzelona : Crítica.
- Genette, Gérard, 1976, *Mimologiques. Voyage en Cratyle*. París : Editions du Seuil.
- Gómez, Ricardo. 1992. "Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia", in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 261-274.
- Gómez, Ricardo & Joseba A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalazaren historia, I : XVI-XIX. mendeak*, ASJU-ren gehigarriak, 15). Donostia : Gipuzkoako Aldundia/EHU.
- Hausmann et al. (arg.), 1989, *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography*. Berlin/New York : Walter de Gruyter.
- Hülsen, Werner (arg.), 1990, *Understanding the Historiography of Linguistics. Problems and Projects* (Symposium at Essen, 23-25 November 1989). Münster : Nodus Publikationen.
- Jones, William Jervis, 1991, "Lingua teutonum victrix ? Landmarks in German lexicography", *Histoire Épistémologie Langage* 13 :2., 131-152.
- Koerner, E. F. Konrad, 1989, *Practicing Linguistic Historiography*. Amsterdam/Philadelphia : Benjamins.
- Lakarra, Joseba A, 1985, "Larramendiren hiztegiagintzaren inguruan", ASJU 19 : 1, 9-50.
- Lakarra, Joseba A, 1993, *XVIII. mendea hiztegiagintzaren etorkiez*. Doktorego-tesi argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- Lakarra, Joseba A, 1995, "Pouvreuren hiztegiez eta hiztegiagintzaren historiak", ASJU 29 :1, 3-52.
- Landucci, Nicolao], 1562, *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562). M. Agud eta K. Mitxelena-ren arg., K. Mitxelena-ren hitzaurrea. Donostia : Gipuzkoako Aldundia, 1958.
- Larramendi, Manuel de, 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuense en España : de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta Lengua*. Salamanca : Eugenio García de Honorato. Berrarg. Bilbo : Ediciones Vascas, 1978.
- Larramendi, Manuel de, 1729, *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada*. Salamanca : A. J. Villagordo. Berrarg. faksim. Donostia : Hordago, 1979.
- Larramendi, Manuel de, 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuense y Latín* (2 lib.). Donostia : Bartholomé Riesgo y Montero. Berrarg. faksim. Donostia : Txertoa, 1984.

-
- Lázaro Carreter, Fernando, 1985 [1949], *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII. Revista de Filología Española*-ren 48. gehigarria. Berrarg. Bartzelona : Crítica.
 - Mayans, Gregorio, 1737, *Orígenes de la Lengua Española*. In *Obras Completas* II, Antonio Mestre Sanchís-en arg. Valencia : Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva 12, 1984.
 - Mitxelena, Koldo. 1955. *Apellidos Vascos*. (4. arg. Donostia : Txertoa, 1989).
 - Mitxelena, Koldo. 1959, "La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)". *Cuadernos de la Cátedra Feijoo* 6. (Berrarg. in Mitxelena 1988 : 2, 900-912).
 - Mitxelena, Koldo. 1983a, "Mendiburu eta Larramendi", *Euskera* 28 :1. Orain in *SHLV* II, 912-915.
 - Mitxelena, Koldo. 1983b, "Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1880)", *Eusko Ikaskuntza*ren IX. Kongresoa, Bilbo. Orain in *SHLV* II, 948-964.
 - Mitxelena, Koldo. 1984, "Aurkezpena" in Sarasola 1984.
 - Mitxelena, Koldo. 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca* (2 lib.), Joseba A. Lakarraren arg., *ASJU*-ren gehigarriak 10. Donostia : "Julio de Urquijo" Euskal Filologi Mintegia.
 - Mokoroa, Justo M., "Ibar", 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa.
 - Oyharçabal, Beñat. 1989. "Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)", *ASJU* 23 :1, 59-73.
 - Pagola, Ines, 1984, "Neologismos en los Juegos Florales", *ASJU* 18 :1, 55-159.
 - Sarasola, Ibon, 1986, "Larramendiren eraginaz eta", *ASJU* 20 :1, 203-215.
 - Sarasola, Ibon, 1997, *Euskal hiztegitza XX. mendea arte*. EHU-aren katedrarako txosten argitaragabea, Gasteiz.
 - Seco, Manuel, 1987, *Estudios de Lexicografía española*. Madrid : Paraninfo.
 - Seiffert, L., 1990, "The Vernacularist and Latinist Justus-Georgius Schottelius and the Traditions of German Linguistic Purism", in Hüllen (arg.) 1990, 241-261.
 - Swiggers, P., 1990, "Reflections on (Models for) Linguistic Historiography", in Hüllen (arg.). 1990, 21-34.
 - Tovar, Antonio, 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid : Alianza.
 - Urgell, Blanca, 2000. *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*. EHU-aren doktorego-tesi argitaragabea, Gasteiz.
 - Urgell, Blanca, 2001, "El *Diccionario de Autoridades* de la Academia Española y el *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín* (1745) del P. Larramendi", *II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 907-918. Madril : Arco/Libros.
 - Zgusta, Ladislav, 1989, "The Role of Dictionaries in the Genesis and Developement of the Standard", in Hausmann et al. (arg.), 70-79.